ಕೆ. ವಸಂತಲಕ್ಷ್ಮಿ

# ಕರ್ನಾಟಕದ ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು

ಯಾ ಕುಂದೇಂದು ತುಷಾರಹಾರಧವಳಾ ಯಾ
ಶುಭ್ರವಸ್ತ್ರಾನ್ವಿತಾ ।
ಯಾ ವೀಣಾವರದಂಡ ಮಂಡಿತಕರಾ ಯಾ ಶ್ವೇತ
ಪದ್ಮಾಸನಾ ।
ಯಾ ಬ್ರಹ್ಮಾಚ್ಯುತ ಶಂಕರ ಪ್ರಭೃತಿಭಿಃದೇವೈ
ಸದಾ ಪೂಜಿತಾ ।
ಸಾಮಾಂ ಪಾತು ಸರಸ್ವತೀ ಭಗವತೀ ನಿಶ್ಶೇಷ
ಜಾಡ್ಯಾಪಹಃ॥

ವಿದ್ಯಾಧಿದೇವತೆಯಾದ ಸರಸ್ವತಿ ಆರಾಧನೆಯು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಬಂದಿದೆ. ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ 'ನದೀ ದೇವತೆ' ಎಂದೂ ಬುದ್ಧಿದಾಯಿನೀ ಎಂದೂ ಸ್ತುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಮೂರು ಸೂಕ್ತಗಳು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಸರಸ್ವತಿ ಸೂಕ್ತಗಳಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳೂ ಈ ದೇವತೆಯ ಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿವೆ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸೂಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸರಸ್ವತಿ ಸೂಕ್ತದ ಪಠಣದಿಂದ ಮಾನವನು 'ವಾಗ್ಮಿ'ಯಾಗುವನೆಂದು ಋಗ್ವಿಧಾನವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.[1] ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ವೇದದಲ್ಲಿಯೇ ಬರುವ ಅಂಭ್ರಣನ ಮಗಳಾದ 'ವಾಕ್' ಎಂಬುವಳು 'ದೇವಿಸೂಕ್ತ'ದಿಂದ ಸ್ತುತಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಹೀಗೆ ವಾಕ್‌ನಿಂದ ಪೂಜಿತಳಾದ ಈಕೆ 'ವಾಗ್ದೇವಿ'ಯಾದಳು. ಈ ಸೂಕ್ತವು (ಋಕ್. ೧೦.೧೨೮) ಸರಸ್ವತಿದೇವಿಯ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಸಾರುವುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಧೀಃಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸುವ ಸವಿತೃವಿನ ಭರ್ಗವನ್ನು ಕುರಿತ ಮಂತ್ರ ಬೆಳಗಿನಲ್ಲಿ ಗಾಯತ್ರಿ, ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಸಾವಿತ್ರಿ, ಸಂಜೆ ಸರಸ್ವತಿಯೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಬೆಳೆಯಿತೆಂದು ಪ್ರೊ॥ ಎಸ್.ಕೆ. ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್ ತಿಳಿಸಿರುವರು.[2] ಹೀಗೆ ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು 'ಬ್ರಹ್ಮನ ಶಕ್ತಿ' ಎಂದು ಕಲ್ಪಿಸುವರಾದರೂ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಇವಳು ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇವತೆ ಎನಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ಬೌದ್ಧರೂ ಜೈನರೂ ಶಾಕ್ತರೂ ಪೂಜಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಸರಸ್ವತಿದೇವಿಗಾಗಿಯೇ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಮಥುರೆಯ ಬಳಿ ಇರುವ 'ಕಂಕಾಲಿದಿಣ್ಣೆ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸರಸ್ವತೀ ಶಿಲ್ಪವೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಇದು ಕ್ರಿ.ಶ. ಸು. ೨ನೇ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕುಶಾನರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪ. ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ದೇವಿಯು ಎಡಕೈಯಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಸೇವಕರಿದ್ದಾರೆ. ಜೈನ ಚೈತ್ಯದ ಬಳಿ ದೊರೆತಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಪೀಠದಡಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವಿದ್ದು, ಇದರಿಂದ ಇದು ಸರಸ್ವತಿ ಬಿಂಬವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.[3] ಇದನ್ನು

1 ಎನ್. ಎಸ್. ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್ : ವೈದಿಕಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ, ಪು. ೨೧೮
2 ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ : ನೆಲೆ-ಹಿನ್ನೆಲೆ, ಪು. ೧೮೬
3 Kanailal Bhattacharya : *Saraswathi*, pp· 80-81

ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೇರೆ ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ 'ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪ'ದ ಕಲ್ಪನೆಯು ಮೂಲತಃ ಜೈನಧರ್ಮ ದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾ ಗಿದೆ. ಇದರಂತೆ, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮಧುರೆಯ ಸಮೀಪ ದಲ್ಲಿರುವ ತಿರುಪ್ಪರಕುನ್ನ್ರಂನಲ್ಲಿರುವ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿನ ಗುಹೆಗಳು (ಕ್ರಿ. ಶ. ಸು. ೨ನೇ ಶತಮಾನ) ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿಗೆಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ಇದ್ದು, ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು 'ಸರಸ್ವತಿತೀರ್ಥ'ವೆಂದು ಕರೆದಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಸರಸ್ವತಿಯ ಸಗುಣ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮೊದ ಲಿಗೆ ಕಲ್ಪಿಸಿದವರು ಜೈನರೆಂದೇ ಮಾರುತಿನಂದನ್ ಪ್ರಸಾದ್ ತಿವಾರಿಯವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿರುವರು.[4]

ಇಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ 'ಸರಸ್ವತಿ ಆರಾಧನೆ'ಯು ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಬಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದರೂ ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪವು ದೊರೆತಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಆಗ ಸರಸ್ವತಿಯ ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆಯು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಇದ್ದಿರಲಾರದೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆಗಿದ್ದ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ವಾದ ವಿವಾದಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರ ಬಗೆಗೆ ಶಾಸನ ಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಯಾಗ–ಯಜ್ಞಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ದೊರೆ ಯುವುದನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಸರಸ್ವತಿದೇವಿಯನ್ನು ಅವರು ಶಬ್ದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದಲೇ ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆನ್ನಿಸು ತ್ತದೆ.

ಮುಂದೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಹಲ ವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು, ನೂರಾರು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಂದು ಉಳಿದಿರುವುವಾದರೂ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಡಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಆ ಕಾಲ ದಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು 'ಪ್ರತಿಭಾ ಚೇತನ'ವೆಂದೂ 'ನಾದಮಯೀ'ಯೆಂದೂ ವರ್ಣಿಸ ಲಾಗಿದೆ.[5] ಆದರೆ ಅವಳ ಶಾರೀರಿಕ ವರ್ಣನೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ಸುಮಾರು ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರ ಬಹುದಾದ ಈ ಐಹೊಳೆಯ ರಾವಳಫಡಿ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಧರಮೂರ್ತಿಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯು ಶಿವನ ಶಿರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಲದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಗಳು ಕೈ ಮುಗಿದುಕೊಂಡಿರುವಂತಿದೆ. ಇವರು ಜಲದೇವತೆಗಳಾದ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಿಯರಾಗಿ ತೋರುವರೆಂದು ಎ. ಎಂ. ಅಣ್ಣಿಗೇರಿಯವರು ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.[6] ಇದರಿಂದ ಸರಸ್ವತಿ ಯನ್ನು ದೇವಿಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿ ಆರಾಧಿಸುವ ಕಲ್ಪನೆ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹು ದಾಗಿದೆ.

ಸುಮಾರು ೮–೯ನೇ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕವು ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿತ್ತು. ಸು. ೮ನೇ ಶತಮಾನದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೊದಲ ಗ್ರಂಥವಾದ 'ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ' ದಲ್ಲಿ ಕವಿಯು,

ಶ್ರೀವಿಶದವರ್ಣೆ ಮಧುರಾ
ರಾವೋಚಿತೆ ಚತುರ ರುಚಿರ ಪದರಚನೆ ಚಿರಂ ॥
ದೇವಿ ಸರಸ್ವತೀ ಹಂಸೀ
ಭಾವದೆ ನೆಲೆಗೊಳ್ಗೆ ಕೂರ್ತು ಮನ್ಮಾನಸದೊಳ್॥

ಎಂದು ಸ್ತುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಅವಳನ್ನು 'ಪ್ರತಿಭೆ', 'ಚೇತನ'ವೆಂಬಂತೆಯೇ ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕವಿ ಪಂಪನು 'ಆದಿಪುರಾಣ'ದಲ್ಲಿ "ಪರಮ ಜಿನೇಂದ್ರ ವಾಣಿಯೆ ಸರಸ್ವತಿ ಬೇಱದು ಪೆಣ್ಣರೂಪಮಂ ಧರಿಯಿಸಿ ನಿಂದುದಲ್ತೆ" ಎಂದಿದ್ದು, ೧೦ನೇ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ

---

4 *Elements of Jaina Iconography*, pp. 112-113

5 ಚತುರ್ಮುಖ ಮುಖಾಂಭೋಜ ವನಹಂಸ ವಧೂರ್ಮಮ ।
ಮಾನಸೇ ರಮತಾಂ ನಿತ್ಯಂ ಸರ್ವಶುಕ್ಲಾ-ಸರಸ್ವತೀ ॥ (ದಂಡಿ : ಕಾವ್ಯಾದರ್ಶ)

6 ಐಹೊಳೆ : ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಕಲೆ, ಪು. ೬೮

ಸರಸ್ವತಿಗೆ ಸ್ವರೂಪ ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಸುಮಾರು ೧೧ನೇ ಶತಮಾನದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ಸರಸ್ವತೀ ಆರಾಧನೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾದಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಸರಸ್ವತಿದೇವಿಗಾಗಿಯೇ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಬಹುದು: ೧. ವೇದ, ಪುರಾಣಗಳು ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮನ ಶಕ್ತಿ ಎಂದೂ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಒಳ ಬರುವ ದೇವಿ ಆಲಯವು ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಾಲಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿರುವುದು. ಉದಾಹರಣೆ: ಅಬ್ಬಲೂರಿನ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಗದಗಿನ ತ್ರಿಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು. ೨. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತೀ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವುದು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ತಮ್ಮನ್ನು 'ಸರಸ್ವತೀ ಗಣದಾಸಿ' ಎಂದೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ವಿದ್ಯಾವಂತರೂ ಕುಶಲಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.[7] ಆಗ ಜೈನಧರ್ಮದ ಮೂಲ ಸಂಘದ 'ಸರಸ್ವತಿ ಗಣ'ವೆಂಬ ಶಾಖೆಯೊಂದು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಸರಸ್ವತೀ ಆರಾಧನೆಯು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ೧೧–೧೨ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸರಸ್ವತಿದೇವಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಗದಗಿನ ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಸರಸ್ವತಿಯು ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾಳೆ. ಇವಳು ಧರಿಸಿರುವ ಕರಂಡಮುಕುಟವು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು, ಅದರ ಕರ್ಣಪುಷ್ಪ, ಮುಕ್ತಾಫಲಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ದೇವಿಯ ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಕುಂಡಲಗಳೂ ಕೊರಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಠಿಕೆಗಳೂ ಸುಂದರವಾದ ಉರಹಾರವೂ ಇವೆ. ಈ ದೇವಿಯು ಛನ್ನವೀರವನ್ನೂ ರತ್ನದ ಬಾಹುಪೂರಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಅವಳ ತೋಳಿನಲ್ಲಿರುವ ಕೇಯೂರಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿಲ್ಲ. ದೇವಿಯ ಕೈಗಳು ಮುರಿದಿದ್ದು, ವಿವರಗಳು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ದೇವಿಗೆ ಶಿರದಲ್ಲಿ ಅಲಕಚೂಡಕದ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಸುರುಳಿ ಕೂದಲು ಭುಜದ ಮೇಲೂ ಹರಡಿದೆ. ಕತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಂಠಿಕೆ, ಏಕಾವಳಿ, ತ್ರಿವಳಿಗಳಲ್ಲದೇ ಎರಡು ಸುಂದರವಾದ ಪದಕದ ಹಾರಗಳಿವೆ. ಉರಹಾರವಲ್ಲದೇ ಭುಜಗಳ ಮೇಲಿಂದ ವಸ್ತ್ರದಂತೆ ಹಾಕಿರುವ ಮಣಿಮಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ದೇವಿ ಧರಿಸಿರುತ್ತಾಳೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಛನ್ನವೀರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಪಟ್ಟಿಯಂತಹ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವೂ ಇದೆ. ಕಟಿಸೂತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವರಲ್ಲದೇ ಚಿತ್ತಾರದ ವಸ್ತ್ರವು ಮೊಣಕಾಲವರೆಗೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ಐದು ಕಡಗಗಳು, ಚೈನು, ಕಾಲುಂಗುರಗಳಿವೆ. ಕೈಗಳು ಮುರಿದಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ದೇವಿಯು ಭದ್ರಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಪೀಠದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ 'ಹಂಸಲಾಂಛನ'ವಿದೆ. ಪೀಠದ ಸುತ್ತ ನರ್ತನಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಬಿಂಬಗಳಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಪೀಠದ ಎರಡೂ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಬ್ಬಲೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿರುವ ದೇವಿಯ ಶಿಲ್ಪವು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ದೇವಿಯನ್ನಾವರಿಸಿರುವ ಮಕರತೋರಣದ ಮಕರದ ಮೇಲೆ ಯಕ್ಷರನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೋರಣದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಮರಧಾರಿಗಳಿದ್ದಾರೆ. ದೇವಿಯ ಕರಂಡಮಕುಟವು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುವ ರತ್ನಮಯ ಕಿರೀಟವಾಗಿದೆ. ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಕುಂಡಲಗಳನ್ನೂ ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ಭುಜಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ಕೇಯೂರಗಳನ್ನೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ದೇವಿಯು ಕೊರಳಿನಲ್ಲಿ ಕಂಠಿಕೆಯನ್ನಲ್ಲದೇ ಎರಡು ಹಾರಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಚತುರ್ಭುಜಳಾದ ದೇವಿಯು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಲಕೆಳಗೈಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯನ್ನೂ ಮೇಲಿನ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶವನ್ನೂ ಎಡ ಮೇಲ್ಗೈಯಲ್ಲಿ ಪಾಶವನ್ನೂ ಕೆಳ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕವನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಇದರ

7 *E.C.*, Vol. XV, Bl. 257, 1140 A.D.

ಶಿಲ್ಪವಿನ್ಯಾಸವು ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಶೈಲಿಯ ದಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆಯೇ, ಹಳೆಬೀಡಿನ ಬಳಿ ಇರುವ ಅಡಗೂರಿನ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲವಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಎಡಭಾಗದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಂಬವಿದೆ. ಇದು ಹೊಯ್ಸಳರ ಶೈಲಿಯ ಸರಸ್ವತಿಯ ಪೂರ್ಣಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಲಿನ ಪುಷ್ಪವಲ್ಲಿ ಮೊದಲಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸುಂದರವಾದ ಮಕರತೋರಣದ ಕೆಳಗೆ, ದೇವಿಯು ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ದೇವಿಗೆ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವಲ್ಲದೆ, ಸುಂದರವಾದ ರತ್ನದ ಕರಂಡಮಕುಟವೂ ಇದೆ. ಅಲಕಚೂಡಕದ ಮಾದರಿಯ ಕೇಶವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಕುಂಡಲಗಳಿವೆ. ತೋಳಿನಲ್ಲಿ, ಮಣಿಯುಕ್ತವಾದ ಬಾಹುಪೂರ ಮತ್ತು ಕೇಯೂರಗಳೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಬಳೆಗಳೂ ಕಡಗಗಳೂ ಇವೆ. ಎಡಭುಜದಿಂದ ಬಲಭಾಗದ ಕಡೆಗೆ ಹಾದು ಹೋಗಿರುವಂತೆ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಎರಡು ಬಳೆಗಳೂ ಬೆರಳುಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಗುರಗಳೂ ಇವೆ.ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಗೆಜ್ಜೆ,ಚೈನುಗಳು ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೇವಿಯು ಪದ್ಮಾಸನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾಳೆ. ಚತುರ್ಭುಜೆಯಾದ ದೇವಿಯ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಳಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯನ್ನು, ಬಲಮೇಲ್ಗೈಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶವನ್ನು, ಎಡಮೇಲ್ಗೈಯಲ್ಲಿ ಪಾಶ ಮತ್ತು ಎಡಕೆಳಗೈಯಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯ ಮಣಿಗಳು ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಯಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಪಾಶದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖದ ಅಲಂಕಾರವಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಅಂಕುಶಕ್ಕೆ ಮಣಿಯುಕ್ತವಾದ ಹಿಡಿಕೆಯಿದೆ. ಈ ವಿಶೇಷವಾದ ಕುಸುರಿ ಕೌಶಲ್ಯವು, ಶಿಲ್ಪವು ಹೊಯ್ಸಳರ ಶೈಲಿಯದೆಂದು ಸಾರಿ ಹೇಳುವಂತಿದೆ.

ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪದ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತಿಲ್ಲ. ಈ ಬಿಂಬವನ್ನು 'ಭುವನೇಶ್ವರಿ' ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಆದರೆ 'ಭುವನೇಶ್ವರಿ' ಎಂಬುದು ಸರಸ್ವತಿಯ ದ್ವಾದಶನಾಮಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಹನ್ನೆರಡನೇ ಹೆಸರೆಂದು ಸ್ತೋತ್ರಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.[8] ಇದರಂತೆ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಶತಕವೆಂಬ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಕವಿಯು ದೇವಿಯನ್ನು ಹೀಗೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ :

ಶ್ರೀ ಪರಮೇಶ್ವರಿ ಗಗನದಂತೆ ವಿರಾಜಿಪುದೇನು ನೀಂ ಜಗ
ದ್ವ್ಯಾಪಕೆ ರಾಜಹಂಸಗಮನಾಂಚಿತೆ ವಿಶ್ರುತ ತಾರಾಕೋಪ ಸಂ
ದೀಪನೆ ಸತ್ಪಯೋಧರ ವಿಡಂಬನಶೋಭಿತೆ ದಿವ್ಯರೂಪೆ
ಪಂಪಾಪುರಮಂದಿರೆ ವರದೆ ಸುಂದರೆ ನೀಂ ಭುವನೈಕ ನಾಯಕಿ ||[9]

ಇಲ್ಲಿ ಕವಿ ಬಳಸಿರುವ 'ಜಗದ್ವ್ಯಾಪಕೆ' 'ರಾಜಹಂಸ ಗಮನಾಂಚಿತೆ' 'ದಿವ್ಯರೂಪೆ'–ಮೊದಲಾದ ಗುಣವಾಚಕಗಳು ಸರಸ್ವತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಡಾ|| ವಸುಂಧರಾ ಫಿಲಿಯೋಜಾರವರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ, 'ಭುವನೇಶ್ವರಿ'ಯನ್ನೇ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 'ಚಿಕ್ಕ ಪಂಪಾದೇವಿ' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.[10] 'ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರಕಾವ್ಯ'ದಲ್ಲಿ ರಾಘವಾಂಕನು ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನೇ ಪಂಪಾಂಬಿಕೆಯೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ :

---

8 ಪ್ರಥಮಂ ಭಾರತೀ ನಾಮಂ ದ್ವಿತೀಯಂ ಚ ಸರಸ್ವತೀ ।
.............................................................. ||
ನವಮಂ ಬುದ್ಧಿಧಾತ್ರೀ ಚ ದಶಮಂ ವರದಾಯಿನೀ ।
ಏಕಾದಶಂ ಕ್ಷುದ್ರಘಂಟಾ । ದ್ವಾದಶಂ ಭುವನೇಶ್ವರೀ ||

9 ಟಿ. ಆರ್. ಮಹಾದೇವಯ್ಯ (ಸಂ) : ನಾಂದಿ, ಶ್ಲೋ. ಸಂ. ೪೫೧, ಪು. ೧೧೭

10 ಅಳಿದುಳಿದ ಹಂಪೆ, ಪು. ೨೭

ವಾಣಿಯರಿವಿನ ಬೆಳಗು ಮುಕುತಿವನಿತೆಯ ಮುಡಿಯ
ವಣಿಕಂ ಸರ್ವಮಂತ್ರಾದಿ ಪಂಚಾಕ್ಷರಿಯ
ಪ್ರಾಣ ಮಂಗಳದಮನೆ ದೇವಲೋಕದ ಜನ್ಮ ಭೂಮಿ ತಾವರೆಗಣ್ಣನ ।
ರಾಣಿಯೆಸೆವೋಲೆವಾಗ್ಯಂ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿಗಳ
ತಾಣಂ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನುನ್ನತೈಶ್ವರ್ಯದ
ಕ್ಷೋಣಿ ಪಂಪಾಂಬಿಕೆ ಮದೀಯ ಮತಿಗೀಗೆ
ಪ್ರಸನ್ನತೆಯನುತ್ಸವದೊಳು ॥ (೧-೨)

ಇದಲ್ಲದೆ, ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು 'ಶ್ರೀ ಸರಸ್ವತೀಭ್ಯಾಂ ನಮಃ' ಎಂದೇ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದರಂತೆ 'ಭುವನೇಶ್ವರಿ'ಯೇ ಆಗ ನಾಡದೇವಿಯಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಬಹುಶಃ ಇದು ಸರಸ್ವತಿ ಬಿಂಬವೇ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆನ್ನಿಸುವುದು. ಈಗಲೂ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪವೂ ಇದೆ. ಇದು ೧೬ನೇ ಶತಮಾನದ ನಂತರದ ಕಾಲದ ಚಿಕ್ಕ ಮೂರ್ತಿ.

ಹೀಗೆ ಸರಸ್ವತಿಗಾಗಿಯೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲದೆ, ಸುಂದರವಾದ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಲವೆಡೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಳಿಯ ಸರಸ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪವು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಶೈಲಿಯ ಈ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ದೇವಿಯು ಸುಂದರವಾದ ವಲ್ಲಿ, ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಕೆಳಗೆ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವುಳ್ಳ ಕರಂಡಮುಕುಟವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಪದ್ಮಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿದ್ದಾಳೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ, ಕರಂಡಮಕುಟಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ದೇವಿಯ ಮುಡಿ ಅಲಕಚೂಡಕದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಕೊರಳಿನಲ್ಲಿ ಕಂಠಿಕೆಯಲ್ಲದೆ ಎರಡು ಉರಹಾರಗಳೂ ಎರಡು ಪದಕದ ಹಾರಗಳೂ ಇವೆ. ದೇವಿಯು ನೀಳವಾದ ಕಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಬಾಹುಪೂರ, ಕೇಯೂರಗಳನ್ನೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ರತ್ನಕಂಕಣಗಳನ್ನೂ ಎಲ್ಲಾ ಬೆರಳುಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಗುರಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ದೇವಿಯ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಅಂಕುಶಪಾಶ, ಪುಸ್ತಕಗಳಿವೆ. ಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ಗೆಜ್ಜೆಯಲ್ಲದೇ ಎರಡು-ಎರಡು ಅಂದಿಗೆಗಳೂ ಬೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಉಂಗುರಗಳೂ ಇವೆ.

ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಗುಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಇಂತಹದೇ ಬಿಂಬವೊಂದಿದೆ. ಈ ದೇವಿಯ ಪೀಠದ ಕೆಳಗೆ ಹಂಸಲಾಂಛನವೂ ಇದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸರಸ್ವತಿಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳು ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ಹಿಂದಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಶ, ಅಂಕುಶಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ, ಈ ದೇವಾಲಯವು ಸುಮಾರು ಹನ್ನೊಂದನೇ ಶತಮಾನದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ.

ಈ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲದೆ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ (ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ) ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾಗಲಾಪುರ, ಕೋರವಂಗಲ, ನಂಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿ, ಬಸರಾಳು, ಭದ್ರಾವತಿ, ಬೆಳವಾಡಿ, ಹಾರ್ನಹಳ್ಳಿ, ಮೊಸಳೆ, ಅರಳುಗುಪ್ಪೆ, ಜಾವಗಲ್ಲು, ಹೊಸಹೊಳಲು ಮೊದಲಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ದೇವಿಯು ಪದ್ಮಾಸನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುತ್ತಾಳೆ. ಸುಂದರವಾದ ಕರಂಡಮುಕುಟವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ದೇವಿಯ ಮುಡಿ ಅಲಕಚೂಡಕದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ದೇವಿಯು ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಕುಂಡಲಗಳನ್ನು/ರತ್ನಕುಂಡಲಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುತ್ತಾಳೆ. ಕೊರಳಲ್ಲಿ ಕಂಠಿಕೆಯಲ್ಲದೆ, ಸುಂದರವಾದ ಪದಕದ ಹಾರಗಳನ್ನೂ ಉರಹಾರವನ್ನೂ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಖಲೆಯ ಮುಕ್ತಾವಳಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಕಾಲಿನವರೆಗೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುತ್ತದೆ. ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಮಣಿಗಳಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವ ರತ್ನದ ಕೇಯೂರಗಳು, ಬಾಹುಪೂರ, ಕಡಗಗಳು, ಅಂಗುಲೀಯಕ, ಅಂದಿಗೆ ಮೊದಲಾದವು ಎಲ್ಲಾ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುವ ಆಭರಣಗಳಾಗಿವೆ. ದೇವಿಯು ಬಲಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಚಿನ್ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯನ್ನೂ ಮೇಲಿನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶವನ್ನೂ ಎಡಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಶ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೈಯಲ್ಲಿ 'ಪುಸ್ತಕ'ವನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿರುತ್ತಾಳೆ. ಕೆಲವೆಡೆ

‘ಭಗ್ನವೀರ’ವನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಮಕರತೋರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ‘ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ’ ಮತ್ತು ‘ಹಂಸಲಾಂಛನ’ವು ಎಲ್ಲಾ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ದೊಡ್ಡದಾದ ತೋರಹಾರವೊಂದು ಕಾಲುಗಳ ಬಳಿ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರವಾಗಿ ಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಈ ಸರಸ್ವತಿಶಿಲ್ಪಗಳು, ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ಸೂಚಿಸುವ ಸರಸ್ವತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹದೇ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಜೈನಬಸದಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ‘ಸರಸ್ವತಿ’ಯು ಮಹಾವೀರ ತೀರ್ಥಂಕರನ ಯಕ್ಷಿದೇವತೆಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ‘ಸರಸ್ವತಿ’ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವುಳ್ಳ ಕಂಕಾಲಿದಿಣ್ಣೆಯ ಶಿಲ್ಪವು ವರ್ಧಮಾನಚೈತ್ಯದ ಬಳಿ ದೊರೆತದ್ದು ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಈ ಯಕ್ಷಿಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದಾಗ, ಇವಳ ಬಿಂಬವು ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ‘ಸರಸ್ವತಿ’ ಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಬಸದಿಯಲ್ಲೂ ‘ಸಿದ್ಧಾಯಿಕೆ’ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಇವೆ. ಜಿನನಾಥಪುರದ ಶಾಂತೀಶ್ವರ ಬಸದಿಯ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಿದ್ಧಾಯಿಕೆಯ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಭಂಡಾರಿಬಸದಿಯ ನವರಂಗದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸಿದ್ಧಾಯಿಕೆಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು, ಈ ಬಿಂಬವಿರುವ ಮಂಟಪವನ್ನು ‘ಸರಸ್ವತೀ ಮಂಟಪ’ವೆಂದೇ ಶಾಸನವು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.[11] ಇದರಂತೆ ವೈದಿಕಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ‘ಬ್ರಹ್ಮ’ದೇವರಿಗೆ ಪೂಜೆ ನಿಷಿದ್ಧವೆನಿಸಿದ್ದು, ಅವನ ಪತ್ನಿಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವ ಸರಸ್ವತಿಯ ಆರಾಧನೆಯು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗದಿರಲು ಕಾರಣವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಜೈನಧರ್ಮ ಹೆಚ್ಚು ಪಸರಿಸಿದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದರ ಯಕ್ಷದೇವತೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಯಕ್ಷಿಯರಲ್ಲೊಬ್ಬಳಾಗಿದ್ದ ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೊಂಡಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಎರಡು ಬಿಂಬಗಳು ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲೂ ತಮ್ಮ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಂತೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ ಇದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ‘ಸರಸ್ವತಿಗಣದಾಸಿ’ಗಳ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಶಿಲ್ಪಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಕಡೆಯಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮೊದಲು ತಮ್ಮ ಆರಾಧ್ಯದೈವವಾಗಿದ್ದ ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ನವರಂಗದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೆಲಕಾಲ ಪೂಜಿಸಿರಬೇಕು. ಅನಂತರವೂ ಪೂಜೆಗೊಂಡಿದ್ದ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗದೇ ಎಲ್ಲೆಡೆ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಹೀಗೆ ಕಾಣಬರುವ ಹಲವಾರು ಸರಸ್ವತೀ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯವು ಹೆಚ್ಚು ವಿಕಾಸಗೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ೮ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದ ರಂಗಭೋಗದ ಸಂಪ್ರದಾಯವು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಸುಮಾರು ೧೦-೧೧ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬಸರಾಳಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಲೂರು, ಸೋಮನಾಥಪುರಗಳ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊರಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ‘ನಾಟ್ಯ ಸರಸ್ವತಿ’ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ೮ ಕೈ ಅಥವಾ ೧೬ ಕೈಗಳಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಗರಿಕೆದರಿರುವ ನವಿಲು, ಹಂಸವೂ ತಾಳವಾದಕಿಯರೂ ಇರುತ್ತಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಪತ್ನಿ ‘ಶಾಂತಲೆ’ಗೆ ‘ನಾಟ್ಯಸರಸ್ವತಿ’ ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನವಿದ್ದಿತು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ

11. ಪಿ.ವಿ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ : ‘ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಶಾಸನ’, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಜೂನ್ ೧೯೮೨ ; ಹೀಗೆ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ಬಿಂಬಗಳಿದ್ದ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನವರಂಗ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಸರಸ್ವತಿಮಂಟಪಗಳೆಂದೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ., *S.I.I–IX-I*, ೧೨೮, ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೦೬೫.

ನೃತ್ಯ ಪ್ರವೀಣರನ್ನು ನಾಟ್ಯಸರಸ್ವತಿ ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಮಕರತೋರಣದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಲಲಾಟಬಿಂಬಗಳಾಗಿ ಅಥವಾ ವಿತಾನಾಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೇ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ದೇವಿಯ ಆರಾಧನೆಯ ಮುಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಸುಮಾರು ೧೪-೧೫ನೇ ಶತಮಾನದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಸರಸ್ವತಿ ಆರಾಧನೆಯ ಪ್ರಭಾವವು ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಬದಲಿಗೆ ಸುಮಾರು ೧೫-೧೬ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರಗಳಾದವು. ಇದರ ಅಂಗವಾಗಿ ರಾಮಾನುಜಕೂಟ, ದಾಸಕೂಟ, ಶಿವಕೂಟ ಮೊದಲಾದ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆ, ಸಭೆ ಮೊದಲಾದವು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಜನರ ಪ್ರತಿಭಾ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿಯೇ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು 'ನವರಾತ್ರಿ' ಹಬ್ಬವನ್ನು ನಾಡಹಬ್ಬವನ್ನಾಗಿ ಆಚರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ನವರಾತ್ರಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ವಿಶೇಷ ಪೂಜೆಗಳು ಪ್ರತಿದಿನವು ಸರಸ್ವತಿಯ ವಿವಿಧ ಅವತಾರಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ದಿನಗಳಾಗಿವೆ. ಇದು ಸರಸ್ವತಿ ಆರಾಧನೆಯು ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೆ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ದೊರೆ ೨ನೇ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 'ಸರಸ್ವತಿ-ಬ್ರಹ್ಮ'ರ ಲಾಂಛನವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದೇ ಕಾಲದ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 'ಶ್ರೀ ಸರಸ್ವತೀಭ್ಯಾಂ ನಮಃ' ಎಂಬ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಬಹುಶಃ ಹಂಪೆಯ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯವು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಕಲೆಯು ಬಹಳ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿತು. ಅಲ್ಲದೇ, ಈ ಸುಮಾರಿಗೆ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು, ವೈದಿಕ ಪರಂಪರೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಸರಸ್ವತಿಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಂಬವಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕಾಶೀ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಡಿಶಿಲ್ಪವೊಂದಿದ್ದು, ಹಿಂಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನೂ ಮುಂದಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ವೀಣೆಯನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಿಯ ಪೀಠದ ಕೆಳಗೆ ಹಂಸಲಾಂಛನವೂ ಇದೆ. ಮೈಸೂರರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಸರಸ್ವತಿಯು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಆದರೆ ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಾನುಸಾರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಹಲವೆಡೆ ಚಿತ್ರಗಾರನ ಸ್ವಕಲ್ಪನೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದೆ. ಅವಳ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳೂ ವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿರುವಂತೆ, ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ನವಿಲಿನ ಮೇಲಿರುವಂತೆ, ಬಿಳಿ ತಾವರೆಗಳು ಕಾಲಬಳಿ ಪೀಠದೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಪುಸ್ತಕಗಳೂ ಮುಂಗೈಗಳಲ್ಲಿ ವೀಣೆಯೂ ಇರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ೧೯-೨೦ನೇ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸರ್ವಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸುವ ಸರಸ್ವತಿಯ ಆಕಾರವು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ, ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಸರಸ್ವತೀ ಆರಾಧನೆಯು ಹೀಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಗುಪ್ತಗಾಮಿನಿಯಾದರೂ ಚೈತನ್ಯದಾಯಿನಿಯಾಗಿ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಸಾಗಿ ಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.*

---

* ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪವೈವಿಧ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ನನ್ನ ಗಮನ ಸೆಳೆದು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ನನ್ನ ಗುರುಗಳಾದ ಡಾ॥ ಆರ್. ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ದೇವರಕೊಂಡಾರೆಡ್ಡಿಯವರಿಗೆ ನಾನು ಋಣಿಯಾಗಿರುವೆ.

## ಅನುಬಂಧ

ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸುವ ಸರಸ್ವತಿಶಿಲ್ಪದ ಲಕ್ಷಣಗಳು:[12]

೧. **ಅಂಶುಭೇದಾಗಮ :**

ಸರಸ್ವತೀ ಚತುರ್ಹಸ್ತಾ ಶ್ವೇತಪದ್ಮಾ ಸಮನ್ವಿತಾ ।
ಜಟಾಮುಕುಟ ಸಂಯುಕ್ತಾ ಶುಕ್ಲವರ್ಣಾ ಸಿತಾಂಬರಾ ॥
ಯಜ್ಞೋಪವೀತ ಸಂಯುಕ್ತಾ ರತ್ನಕುಂಡಲ ಮಂಡಿತಾ ।
ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಂ ಚಾಕ್ಷಸೂತ್ರಂ ಚ ದಕ್ಷಿಣೆ ತು ಕರದ್ವಯೆ ।
ಪುಸ್ತಕಂ ಪುಂಡರೀಕಂ ಚ ತ್ರಿನೇತ್ರಾ ಚಾರುರೂಪಿಣಿ ॥
ಋಷ್ಯಾಗತ ಕೃತಸ್ಸರ್ವೆ ಮುನಿಭಿಃ ಸ್ಸೇವಿತಾ ವರಾ ।
ಏವಂ ಲಕ್ಷಣ ಸಂಯುಕ್ತಾ ವಾಗ್ದೇವಿ ಪರಿಕೀರ್ತಿತಾ ॥

೨. **ಪೂರ್ವಕರಣಾಗಮ :**

ಶ್ವೇತ ಪದ್ಮಾಸನಾಸೀನಾಂ ಶುಕ್ಲವರ್ಣಂ ಚತುರ್ಭುಜಾಂ ।
ಜಟಾಮುಕುಟಸಂಯುಕ್ತಾಂ ಮುಕ್ತಾಕುಂಡಲ ಮಂಡಿತಾಂ ।
ಯಜ್ಞೋಪವೀತಿನೀಂ ಹಾರಮುಕ್ತಾಭರಣ ಭೂಷಿತಾಂ ।
ದುಕೂಲವಸನಾಂ ದೇವೀಂ ನೇತ್ರತ್ರಯು ಸಮನ್ವಿತಾಂ ।
ಸದಶಂ (ಸುದಂಡಂ) ದಕ್ಷಿಣೇಹಸ್ತೇ ವಾಮಹಸ್ತೇ ತು ಪುಸ್ತಕಂ ।
ದಕ್ಷಿಣೆ ಚಾಕ್ಷಮಾಲಾ ಚ ಕರಕಂ ವಾಮಕೆ ಕರೆ ॥
ವಾಗೀಶ್ಯಾಕೃತಿರಾಖ್ಯಾತಾ ದುರ್ಗಾಯಕೃತಿರುಚ್ಯತೇ ॥

೩. **ರೂಪಮಂಡನ :**

ಏಕವಕ್ತ್ರಾ ಚತುರ್ಹಸ್ತಾ ಮುಕುಟೇನ ವಿರಾಜಿತಾ ।
ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ ಸಂಯುಕ್ತಾ ಕುಂಡಲಾನ್ವಿತ ಶೇಖರಾ
ಅಕ್ಷಾಬ್ಜವೀಣಾ ಪುಸ್ತಕಂ ಮಹಾವಿದ್ಯಾ ಪ್ರಕೀರ್ತಿತಾ
ವರಾಕ್ಷಾಬ್ಜಂ ಪುಸ್ತಕಂ ಚ ಸರಸ್ವತೀ ಶುಭಾವಹಾಃ ॥

೪. **ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣ :**

ಪುಸ್ತಕಂ ಚಾ ಅಕ್ಷಮಾಲಾ ಚ ತಸ್ಯಾ ದಕ್ಷಿಣ–ಹಸ್ತಯೋಃ ।
ವಾಮಯೋಶ್ಚ ತಥಾ ಕಾರ್ಯಾ ವೈಣವೀ ಚ ಕಮಂಡಲುಃ ॥
ಸಮಪಾದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ ಚಾ ಕಾರ್ಯಾ ಸೌಮ್ಯಮುಖೀ ತಥಾ ॥

---

12 T. A. Gopinath Rao : *Elements of Hindu Iconography*, Vol. I, Part II, Appendix-C, p.136